

بررسی پیامدهای منفی طلاق در فرزندان

نرگس شاعری *

مقدمه

بی‌شک خانواده، نخستین و مهم‌ترین بستر رشد همه جانبه انسان است که از دیرباز نقش‌ها و کارکردهایش مورد توجه روانشناسان، جامعه‌شناسان و متخصصان تعلیم و تربیت بوده است. یکی از وجوه منفی پدید آمده از این نهاد اجتماعی، آسیبی به نام طلاق است که موجب بروز ناهنجاری‌های اجتماعی بسیاری می‌شود. در سایه طلاق، فرزندان ناخواسته درگیر تضادهایی می‌شوند که نه توان درک آن‌ها را دارند و نه تاب کنار آمدن با آن‌ها را. محرومیت فرزندان از سرپرستی مشترک پس از انحلال خانواده، آن‌ها را از بسیاری مواهب و مزایای خانوادگی محروم می‌کند و اثرات جبران‌ناپذیری بر آن‌ها باقی می‌گذارد. در این مقاله برخی آثار و پیامدهای طلاق بر کودکان و نوجوانان را بررسی می‌شود.

چرایی اهمیت توجه به فرزندان طلاق

هنگامی که طلاق، زنجیره خانواده را از هم می‌گسلد، پدر و مادر هویت جداگانه‌ای می‌یابند؛ ولی آن‌که دیگر پناهی ندارد، فرزند است. جدایی پدر و مادر یک اثر آنی و زودگذر نیست؛ بلکه در تمامی مراحل زندگی فرزندان اثرات منفی و زیانباری را بر جای خواهد گذاشت. کودکان در فرآیند جامعه‌پذیری در خانواده، امر و نهی والدین، تقلید و همانندسازی را که از مهم‌ترین شیوه‌های انتقال ارزش‌ها، هنجارها و

* طلبه سطح ۳ فقه و اصول جامعه الزهراء (ع.ا.ه.ع.)

سنت‌های اجتماعی است، یاد می‌گیرند. در خانواده است که فرزندان می‌آموزند چه چیزی درست یا چه چیزی غلط، و چه چیزی خوب یا چه چیزی بد است. در واقع خانواده نقش قابل توجهی در شکل‌گیری شخصیت و رفتار فرزندان دارد. در محیط گرم و دوستانه خانواده که در آن پدر و مادر دارای روابط خوب و صمیمانه‌ای هستند، معمولاً فرزندان سالم، با شخصیتی مثبت و فعال پرورش می‌یابند که بازتاب عشق و علاقه خانوادگی را به صورت کار و کمک به دیگران نشان می‌دهند. این در حالی است که خانواده‌های نابسامان و به‌ویژه خانواده‌های آسیب‌دیده از طلاق، مشکلات فرزندان از شیطنتها و شلوغ کاری‌های ساده شروع می‌شود و به انواع بزهکاری‌ها، طغیان‌ها، انجام دادن اعمال منافی عفت و دزدی منتهی می‌شود.^۱ از این رو ضروری است پیامدها و آسیب‌هایی که با طلاق والدین گریبانگیر فرزندان می‌شود، بررسی شود تا والدین نسبت به این خطرات آگاهی‌های بیشتری داشته باشند و در شرایط سخت زندگی، تصمیمات عاقلانه‌تری بگیرند.

پیامدهای منفی طلاق بر فرزندان

طلاق، پیامدهای منفی بسیاری بر فرزندان دارد. فقدان پدر و مادر غیر از مشکلات مادی که برای فرزندان به وجود می‌آورد، از نظر تربیتی و عاطفی نیز ضربه سختی به روح و روان آنان وارد می‌کند. در حقیقت فرزندان طلاق، قربانی اشتباه پدر و مادری هستند که بدون توجه به حق و حقوق آنان از یکدیگر جدا شده‌اند. برخی از این آسیب‌ها و پیامدها عبارتند از:

۱. ایجاد بحران‌های روحی و روانی

اهمیت سلامت روحی و روانی فرزندان تا آن‌جاست که رسول‌خدا صلی الله علیه و آله فرموده است: «لَعَنَ اللَّهُ وَالِدَيْنِ حَمَلًا وَلَدَهُمَا عَلَى عُقُوقِهِمَا»^۲ از رحمت خدا دور باد آن پدر و مادری که با رفتار و گفتار نادرست‌شان موجبات بدکاری فرزندان خود و نارضایتی خویشان را

۱. ر.ک: خبرگزاری جمهوری اسلامی؛ «بچه‌های طلاق و تبعات یک جدایی»، ۱۳۹۸/۱۱/۲۹.

<https://www.irna.ir/news/83676075>

۲. محمد بن علی صدوق؛ کتاب من لا یحضره الفقیه؛ ج ۴، ص ۳۷۲.

از وی فراهم می‌کنند».

فرزندان طلاق به مرور زمان با بروز حرکات احساسی، ترس، خشم و عدم تعادل روانی هنگام عصبانیت مواجه می‌شوند؛ زیرا آنان رفتارهای خشونت‌آمیز پدر و مادر را در خانواده دیده‌اند و فکر می‌کنند واکنش‌ها و رفتارهای آنان باید به صورت منفی و پرخاشگرانه باشد. فرزندان که خشم خود را فرو می‌برند، وقتی در سنین بالاتر قدرت و توانایی بیشتری برای ابراز خشونت در خود می‌بینند؛ مرتکب اعمال خشونت‌آمیزی می‌شوند.^۱

به طور طبیعی کودکان و نوجوانان، مرگ پدر و مادر خود را راحت‌تر از طلاق آنان می‌پذیرند. با فوت پدر و مادر، پیوندهای عاطفی، شخصیتی و احساسی و رشته‌های ارتباط روانی گسسته نمی‌شود یا کمتر سست می‌شود؛ در حالی که آثار طولانی‌مدت طلاق حتی در آینده هم سبب می‌شود آن‌ها در تشکیل زندگی دچار مشکلاتی باشند. به دنبال طلاق و از هم گسیختگی خانواده، فرزندان با بحران‌های شدید روحی و روانی روبه‌رو می‌شوند و تحت تأثیر فشار همسالان خود ممکن است از جدایی پدر و مادرشان دچار خجالت و سرافکندگی شوند. بنا بر پژوهش‌های متعدد، کودکان خانواده‌های طلاق نسبت به کودکان خانواده‌های عادی، اضطراب بالاتری دارند و بیشتر دچار افسردگی و انزوایی می‌شوند.^۲

دختر ۱۹ ساله‌ای که پدر و مادرش به تازگی از یکدیگر جدا شده‌اند، می‌گوید:

از خیلی سال پیش همیشه شاهد مشاجره بین والدینم بودم و گمان می‌کردم روزی این دعواها به خاطر من و برادر کوچکم تمام می‌شود. بالاخره تمام شد، اما به قیمت نادیده گرفتن سرنوشت من و برادرم. بعد از طلاق پدر و مادرم و فروریختن

۱. سید احمد جلیلی‌راد و زهره علی‌آبادی؛ «طلاق و آسیب‌های آن بر کودکان»؛ اولین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم تربیتی و روانشناسی، مطالعات اجتماعی و فرهنگی، تهران: مؤسسه آموزش عالی مهر اروند، مرکز راهکارهای دستیابی به توسعه پایدار، ۱۳۹۳.

۲. ر.ک: میثم یاسا؛ پرسیمان طلاق؛ ص ۲۲۵؛ حسین قمری گیوی و بهنام خشنودنیای؛ «مقایسه مهارت اجتماعی، سلامت روانی و عملکرد تحصیلی در فرزندان با والدین مطلقه، متقاضی طلاق و عادی»؛

پایه‌های یک زندگی ۲۲ ساله، دیگر خجالت می‌کشم در جمع دوستان حاضر شوم؛ حتی حضور در جمع اقوام و نزدیکان برایم سخت است. بیشتر دوست دارم تنها باشم.^۱

احساس گناه و سردرگمی، وسواس، حسادت، سوءظن، سماجت، عدم اعتماد به نفس و عزت نفس پایین، انکار و تکذیب از دیگر آسیب‌های روحی و روانی است که فرزندان طلاق گرفتار آن می‌شوند.^۲

۲. خلأ عاطفی

یکی از مهم‌ترین آثار محبت به فرزندان، احساس امنیت عاطفی است که در او شکل می‌گیرد. فرزند باید احساس کند و ببیند که والدین و اطرافیانش او را دوست دارند و مورد تأیید قرار می‌دهند؛ زیرا سبب می‌شود فرزند نگاهی مثبت و پایدار به زندگی و آینده پیدا کند. اهمیت محبت به فرزند تا آن‌جاست که امام صادق علیه السلام فرموده است: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ لَيَرْحَمُ الرَّجُلَ لِيَشَدَّ حُبَّهُ لَوْلَدِهِ»^۳ خداوند مرد را به خاطر شدت محبت و دوستی به فرزندش، مورد رحمت خویش قرار می‌دهد.

فرزند، محتاج و تشنه محبت است و هیچ چیز دیگری نمی‌تواند جایگزین مهر و محبت پدر و مادر شود. محروم کردن فرزند از نوازش و بوسیدن، موجب شکل‌گیری کمبودها و عقده‌های روانی در آن‌ها می‌شود. محرومیت‌های عاطفی نیز به دنبال خود بیماری‌های روانی متعددی را برای فرزندان به دنبال خواهد داشت. در حقیقت کمبود محبت مانند سرطان در وجود فرزند محروم از محبت و نوازش والدین، ریشه می‌دواند تا آن‌جا که همه وجودش را در برمی‌گیرد. این افراد بی‌آن‌که بخواهند، خطر بزرگی برای جامعه به شمار می‌آیند؛ زیرا آن‌ها بیمارانی هستند که

۱. خبرگزاری پانا؛ «فرزندان طلاق و زندگی در شرایط سخت»؛ ۱۳۹۸/۱۱/۰۴.

۲. <http://www.pana.ir/news/989255>

۳. ر.ک: زکیه امانی و همکاران؛ «شناسایی پیامدهای طلاق والدین بر فرزندان؛ یک مطالعه کیفی»؛ ص ۷۸؛ سید احمد جلیلی‌راد و زهره علی‌آبادی؛ «طلاق و آسیب‌های آن بر کودکان»؛ اولین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم تربیتی و روانشناسی، مطالعات اجتماعی و فرهنگی، تهران: مؤسسه آموزش عالی مهر اروند، مرکز راهکارهای دستیابی به توسعه پایدار، ۱۳۹۳.

۳. محمد بن علی صدوق؛ کتاب من لا یحضره الفقیه؛ ج ۳، ص ۴۸۳.

می‌توانند با بیماری خود حوادث شومی را برای خود و جامعه رقم بزنند. فرزندان به‌ویژه کودکان، در عین حال که دوست دارند از مهر و محبت پدر و مادر خود بهره‌مند شوند، می‌خواهد مطمئن شوند که آن‌ها نیز یکدیگر را دوست دارند. این بنای فکری پس از طلاق ویران می‌شود و نه تنها از مهر و محبت یکی از آن‌ها یا هر دو محروم می‌شوند؛ بلکه در وجود خویش اطمینان حاصل می‌کنند که پدر و مادر از اول یکدیگر را دوست نداشته‌اند. آگاهی از این حقیقت تلخ، باعث می‌شود که استنباط کلی فرزندان و به‌ویژه کودکان خردسال از زندگی، مهر، محبت و نیز پایه و اساس بنای روحی آن‌ها متزلزل شود و زندگی زناشویی آینده خود آن‌ها نیز در معرض مخاطره قرار گیرد.^۱

۳. اُفت تحصیلی

پایان زندگی زناشویی، شروع مشکلات اجتماعی فرزندان است. بر اساس پژوهش‌ها فرزندان در دو سال نخست جدایی والدین، آسیب‌پذیرترند و معضلات اجتماعی، روان و جسم آن‌ها را بیشتر تحت تأثیر خود قرار می‌دهد. این در حالی است که خداوند یکی از ویژگی‌های بندگان راستین را توجه خاص به تربیت فرزند و خانواده خویش دانسته است تا آن‌جا که آن‌ها برای خود در برابر فرزندان احساس مسئولیت سنگینی می‌کنند: «وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِيمَانًا»^۲ و کسانی اند که می‌گویند پروردگارا! به ما از همسران و فرزندانمان آن ده که مایه روشنی چشمان ما باشد و ما را پیشوای پرهیزگاران گردان.»

کاهش تمرکز ذهنی فرزندان و افزایش احتمال ابتلا به اختلال یادگیری، به‌ویژه در دروسی که نیازمند تفکر و استدلال است؛ از تبعات جدایی والدین است. بر اساس

۱. ر.ک: سید احمد جلیلی‌راد و زهره علی‌آبادی؛ «طلاق و آسیب‌های آن بر کودکان»؛ اولین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم تربیتی و روانشناسی، مطالعات اجتماعی و فرهنگی، تهران: مؤسسه آموزش عالی مهر اروند، مرکز راهکارهای دستیابی به توسعه پایدار، ۱۳۹۳؛ مریم سادات شفقائی نائینی و محمد امین کشوری؛ «بررسی آثار و پیامدهای زیانبار طلاق بر ناهنجاری‌های رفتاری فرزندان»؛ همایش ملی آسیب‌های اجتماعی و روانشناختی؛ فیروزآباد: اداره بهزیستی شهرستان فیروزآباد، ۱۳۹۷.

۲. فرقان: ۷۴.

آمارها، افت تحصیلی به‌ویژه در دروس استدلالی، اختلال در برقراری تعاملات اجتماعی و عاطفی و افزایش احتمال ابتلا به مشکلاتی مانند اضطراب و افسردگی تا دو سال پس از جدایی پدر و مادر، بیش از هر زمان دیگری سلامت ذهنی و روانی فرزندان را تهدید می‌کند. نتایج تحقیقی بر ۴۰۰۰ کودک دبستانی، گویای آن است که کودکانی که تجربه جدایی والدین‌شان را در سال‌های اول دارند، بیشتر تحت تأثیر آسیب‌های محیطی قرار گرفته و اختلال یادگیری در آن‌ها بیشتر مشاهده می‌شود.^۱ مطالعات نشان داده است کودکان و نوجوانانی که دارای روحیه شاد و از نظر عاطفی و روانی سالم هستند، به طور طبیعی تلاش و کنجکاوی زیادی برای درک و فهم مسائل مختلف نشان می‌دهند و معمولاً از پیشرفت تحصیلی خوبی نیز برخوردارند. این در حالی است که کودکان و نوجوانان خانواده‌هایی که والدین آنها از یکدیگر جدا شده‌اند، به درس و مدرسه علاقه‌ای ندارند و افت تحصیلی در آن‌ها کاملاً آشکار است. این فرزندان بعد از طلاق والدین به شدت پرخاشگر و نامنظم می‌شوند و کمتر می‌توانند هیجانات، احساسات و رفتارهای خود را کنترل کنند. آن‌ها در مدرسه نیز مانند خانه هنگام بازی، رفتار نامعقولانه‌تری نسبت به کودکان و نوجوانان خانواده‌های عادی دارند و به تبع آن، انگیزه و یادگیری آن‌ها کاهش پیدا می‌کند.^۲

۴. گرایش به بزهکاری و اعتیاد

طلاق و گسستگی خانواده، تأثیر مستقیم و قطعی در بروز رفتار بزهکارانه در فرزندان دارد و به عبارتی یک ضریب مثبت و عامل بسیار قوی برای افزایش بزهکاری است. هنگامی که کانون گرم خانواده بر اثر تعارض میان زن و شوهر و

۱. ر.ک: اورزولا ویزه و همکاران؛ «بررسی مقایسه‌ای شیوع کودک‌آزاری در دانش‌آموزان مقطع متوسطه بر حسب جنس، مقطع تحصیلی و سابقه طلاق در خانواده»؛ ص ۱۵۵.

۲. ر.ک: محمدرضا طاهری و نرگس عباسیه؛ «تأثیر طلاق والدین بر افت تحصیلی فرزندان خانواده»؛ سومین همایش ملی راهکارهای دستیابی به توسعه پایدار در علوم تربیتی و روانشناسی ایران؛ تهران: مرکز همایش‌های توسعه پایدار ایران، مرکز راهکارهای دستیابی به توسعه پایدار، ۱۳۹۸؛ فضل‌الله یزدانی؛ «پیامدهای روانی طلاق بر کودکان»؛ فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های مدیریت راهبردی (بصیرت)؛ سال دهم، شماره ۳۰ و ۳۱، بهار و تابستان ۱۳۸۲، ص ۲۴۰ - ۲۲۹.

جدال میان آن‌ها آشفته شود و در نهایت از هم بپاشد، آثار بسیار عمیقی بر روان فرزندان به جای خواهد گذاشت که در اغلب موارد نیز در سال‌های بعد به صورت عصیان جوانی و سرکشی از مقررات اجتماعی بروز خواهد کرد. بررسی وضعیت بسیاری از مجرمان، گویای آن است که این افراد در کودکی از نوازش مادری و محبت پدری محروم مانده و از این محرومیت رنج برده‌اند. طلاق، منجر به بزهکاری کودکان چنین خانواده‌هایی خواهد شد؛ زیرا وجدان اخلاقی و شخصیت فرزند به شدت تحت تأثیر والدین است. کانون آشفته و به هم ریخته خانواده که والدین با یکدیگر توافق ندارند، عامل ایجاد اختلال‌ها و نابهنجاری‌های تقریباً غیر قابل درمان برای فرزندان خواهد بود و عواقب شوم آن در بزرگسالی و جوانی محسوس خواهد بود. یک محیط عصبی و پر فشار خانوادگی، جلوی رشد احساسات فرزندان و احساسات سازنده‌ای را که ممکن است در وجود آنان باشد، می‌گیرد.^۱

فردی که گرفتار گرداب مواد مخدر شده بود، می‌گفت: «وقتی پدر و مادرم از هم جدا شدند، زندگی‌ام سیاه و تباه شد و تمام آرزوهایی که برای آینده‌ام داشتم، نقش بر آب شد. وقتی پدرم برای همیشه رفت، گویا محبت را با خودش برد. تا تکان می‌خوردم، مادرم می‌گفت: سایه پدر بالای سرت نیست. سرگرمی‌ام شده بود چانه زدن با مادر و شنیدن نصیحت‌های تکراری. یک روز که از دست مادرم به ستوه آمدم، چمدانم را بستم و از خانه فرار کردم. می‌خواستم از جهنمی که مادرم برایم ساخته بود فرار کنم، اما در باند فروش مواد مخدر اسیر شدم و خودم نیز کم‌کم به آن مبتلا شدم».^۲

افزایش ستیزه و جدل میان اعضای خانواده و عدم وجود روابط مستحکم که از عوارض طلاق و جدایی است، سلامت روانی و عاطفی فرزندان به‌ویژه نوجوانان را تهدید می‌کند و زمینه را برای گرایش به بزهکاری از جمله اعتیاد فراهم می‌سازد.

۱. سید احمد جلیلی‌راد و زهره علی‌آبادی؛ «طلاق و آسیب‌های آن بر کودکان»؛ اولین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم تربیتی و روانشناسی، مطالعات اجتماعی و فرهنگی، تهران: مؤسسه آموزش عالی مهر اروند، مرکز راهکارهای دستیابی به توسعه پایدار، ۱۳۹۳.
 ۲. رضا مؤمنی و محسن باقی‌زاده؛ سیلاب زندگی؛ ص ۲۶۴.

نوجوانان و به‌ویژه پسران برای تنظیم احساسات خود از جمله پرخاشگری، نیازمند برقراری ارتباط با بزرگسال مذکری هستند که بهترین فرد، پدر است. وقتی پدر حضور داشته باشد، می‌تواند با برقراری ارتباط و بازی، راه‌های کنترل پرخاشگری و خشم را از طریق بازی نشان دهد. فرزندانی که در شرایط محرومیت شدید اقتصادی و اجتماعی رشد می‌کنند، گرایش بیشتری به جرم و جنایت، استعمال داروهای بیماری‌زا و اعتیاد دارند. حال اگر اوضاع نابسامان اقتصادی با طلاق آمیخته شود، گرایش فرد به اعتیاد بیشتر خواهد شد.^۱

نتیجه‌گیری

طلاق، پایان زندگی نیست؛ بلکه پایان ازدواجی نافرجام است. در این میان قربانیان اصلی کودکان و نوجوانانی هستند که با از هم پاشیدگی کانون خانواده، دچار مسائل و مشکلات عدیده‌ای می‌شوند. به همان میزان که زندگی در یک خانواده با ثبات و به دور از آشفتگی و نا آرامی می‌تواند به رشد و نمو بهتر کودکان و نوجوانان کمک کند، به همان میزان نیز اختلاف میان پدر و مادر و به‌ویژه طلاق و جدایی آنان از یکدیگر می‌تواند آسیب‌های بسیاری به جسم و روان فرزندان وارد کند. تأثیرات این آسیب‌ها تا جایی است که فرزندان طلاق در تعاملات اجتماعی، فرهنگی و تحصیل دچار مشکلات جدی می‌شوند و گاه حتی به سوی گرداب‌های خطرآفرینی چون اعتیاد کشیده می‌شوند.

فهرست منابع

۱. حر عاملی، محمد بن حسن؛ وسایل الشیعه؛ تصحیح مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام؛ چاپ اول، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ۱۴۰۹ق.
۲. صدوق، محمد بن علی؛ کتاب من لایحضره الفقیه؛ تصحیح علی‌اکبر غفاری؛ چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ق.
۳. عمید، حسن؛ فرهنگ عمید؛ چاپ اول، تهران: راه رشد، ۱۳۸۹ش.

۱. محمد حسین فرجاد؛ آسیب‌شناسی اجتماعی ستیزه‌های خانواده و طلاق؛ ص ۹۵.

۴. فرجاد، محمد حسین؛ آسیب‌شناسی اجتماعی ستیزه‌های خانواده و طلاق؛ چاپ اول، تهران: انتشارات منصوری، ۱۳۷۲ش.
۵. کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی؛ تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی؛ چاپ چهارم، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۶. محقق داماد، سید مصطفی؛ بررسی فقهی حقوق خانواده؛ چاپ هفتم، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۳۷۹ش.
۷. مؤمنی، رضا و محسن باقی‌زاده؛ سیلاب زندگی؛ چاپ اول، قم: بوستان کتاب، ۱۳۹۸ش.
۸. نجفی، محمدحسن؛ جواهر الکلام؛ بیروت: دار الاحیاء التراث العربی، ۱۴۰۱ق.
۹. یاسا، میثم؛ پرسمان طلاق؛ چاپ اول، اصفهان: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم شعبه اصفهان، ۱۳۹۸ش.

مقالات

۱. امانی، زکیه و همکاران؛ «شناسایی پیامدهای طلاق والدین بر فرزندان؛ یک مطالعه کیفی»؛ فصلنامه فرهنگی تربیتی زنان و خانواده؛ سال چهاردهم، شماره ۷۴۷، تابستان ۱۳۹۸، ص ۸۱ - ۵۹.
۲. جلیلی‌راد، سید احمد و زهره علی‌آبادی؛ «طلاق و آسیب‌های آن بر کودکان»؛ اولین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم تربیتی و روانشناسی، مطالعات اجتماعی و فرهنگی، تهران: مؤسسه آموزش عالی مهر اروند، مرکز راهکارهای دستیابی به توسعه پایدار، ۱۳۹۳ش.
۳. شفائی نائینی، مریم سادات و محمد امین کشوری؛ «بررسی آثار و پیامدهای زیانبار طلاق بر ناهنجاری‌های رفتاری فرزندان»؛ همایش ملی آسیب‌های اجتماعی و روانشناختی؛ فیروزآباد: اداره بهزیستی شهرستان فیروزآباد، ۱۳۹۷ش.
۴. طاهری، محمدرضا و نرگس عباسیه؛ «تأثیر طلاق والدین بر افت تحصیلی فرزندان خانواده»؛ سومین همایش ملی راهکارهای دستیابی به توسعه پایدار در علوم تربیتی و روانشناسی ایران؛ تهران: مرکز همایش‌های توسعه پایدار ایران، مرکز راهکارهای دستیابی به توسعه پایدار، ۱۳۹۸ش.
۵. قمری گیوی، حسین و بهنام خشنودی؛ «مقایسه مهارت اجتماعی، سلامت روانی و عملکرد تحصیلی در فرزندان با والدین مطلقه، متقاضی طلاق و عادی»؛ فصلنامه علمی پژوهشی خانواده‌پژوهی؛ سال دوازدهم، شماره ۴۵، بهار ۱۳۹۵، ص ۹۲ - ۶۹.

۶. ویژه، اورزولا و همکاران؛ «بررسی مقایسه‌ای شیوع کودک‌آزاری در دانش‌آموزان مقطع متوسطه بر حسب جنس، مقطع تحصیلی و سابقه طلاق در خانواده»؛ فصلنامه علمی پژوهشی خانواده‌پژوهی؛ سال چهارم، شماره ۱۴، تابستان ۱۳۸۷، ۱۶۵ - ۱۴۵.

۷. یزدانی، فضل‌الله؛ «پیامدهای روانی طلاق بر کودکان»؛ فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های مدیریت راهبردی (بصیرت)؛ سال دهم، شماره ۳۰ و ۳۱، بهار و تابستان ۱۳۸۲، ص ۲۴۰ - ۲۲۹.

سایت‌ها

۱. پایگاه خبری اجتماعی نوداد؛ «ماجرای تکان‌دهنده یک دختر فراری در مشهد»؛ ۱۳۹۷/۱۲/۰۶، کد خبر: ۴۱۲۳۱۱/۴۲۰۰۵/۱۵۵۱۰۴۲۰۰۵.
۲. خبرگزاری پانا؛ «فرزندان طلاق و زندگی در شرایط سخت»؛ ۱۳۹۸/۱۱/۰۴، کد مطلب: ۹۸۹۲۵۵.